

Kovács Olivér

A mélység misztériuma – A mélyintegrációs szövet evolúciója

Jelen írás célja, hogy az európai integrációval foglalkozó tudományos áramlat számára javaslatot tegyen egy olyan terület bekapcsolására, amellyel Halmai Péter mélyintegrációs paradigmája is tovább finomítható, azaz még árnyaltabb kutatási program körvonalazható. Először röviden áttekintjük a Halmai által kidolgozott mélyintegrációs paradigma legfontosabb üzeneteit. Tesszük ezt úgy, hogy a komplex rendszerekre vonatkozó ismereteinkre építve rávilágítunk egy, az üzeneteknek ellentmondó integrációs misztériumra. Másodszor megvizsgáljuk ennek az anomáliának a rendszerszintű természetét, és a mélyintegráció paradigmáját finomító narratívát vázolunk. Harmadszor pedig az anomália értelmezhetősége és feloldhatósága érdekében bekapcsoljuk a komplexitás tudományra építő evolúciós közgazdaságtan dimenzióját, ami az intézmények evolutív fejlődésének, azaz az integrálódás folyamatának jobb megértését adhatja, és segítheti a mélyintegrációs paradigma jövőbeni finomhangolását.

Bevezető

Halmai Péter munkásságának egyik kitüntetett figyelmet érdemlő állomása a 2021-ben megjelent *Mélyintegráció* című kötet, amely újszerű dallamot hozott az európai integrációelmélet uralkodó kánonjába, ha úgy tetszik, hozzájárult annak reneszánszához.

Jelen írás korunk egyik korántsem marginális integrációs misztériumával, pontosabban fogalmazva anomáliájával foglalkozik. Az integrációs elméletek szerint – így Halmai Péter következtetései szerint is¹ – ugyanis innovációs dinamizmust kellene

¹ MTA 1825 2022.

tapasztalnunk az Európai Unióban, amely viszont az elmúlt 50 évben inkább követett romló, mintsem látványosan javuló tendenciát.² Kérdésünk úgy hangzik, hogy miféle újonnan bekapcsolható mélyintegrációs dimenzió tűnik kulcsfontosságúnak abban, hogy újfent javulni tudjon az innovációs dinamizmus, azon keresztül felerősödjön az integrációba vetett társadalmi hit, így reziliensebb, mi több a választatokon keresztül minőségi transzformációkra képes integrációs folyamatkomplexum legyen fenntartható. *Először* röviden kihangsúlyozzuk, hogy az európai integráció voltaképp a választatok evolúciója, amelynek során a természetesnek ható következmény a mélyülés volt és maradt. *Másodszor* áttekintjük a Halmai Péter által kidolgozott mélyintegrációs paradigma legfontosabb üzeneteit.³ Tesszük ezt oly módon, hogy a komplex rendszerekre vonatkozó ismeretekre építve rávilágítunk az üzeneteknek ellentmondó integrációs anomáliára. *Harmadszor* megvizsgáljuk ennek az anomáliának (elfojtott innovációs dinamizmus) a rendszerszintű természetét, s a mélyintegráció paradigmáját finomító narratívát vázolunk. *Negyedszer* pedig az anomália értelmezhetősége és feloldhatósága érdekében bekapcsoljuk a komplexitás tudományra építő evolúciós közgazdaságtani dimenzióját, ami az intézmények evolutív fejlődésének, azaz az integrálódás folyamatának jobb megértését adhatja, és segítheti a mélyintegrációs paradigma jövőbeni finomhangolását és új kutatási program kimunkálását.

Európai integráció: A választatok evolúciója

Idestova 75 esztendeje már annak, hogy az 1948. májusi hágai kongresszuson megszületett az európai integráció folyamatának megindulását jelképező Európai Nemzetgyűlés gondolata. S bár ez a közel háromnegyed század sem telt el nehézségek nélkül, a projekt a mai napig (hol kisebb, hol nagyobb elánnal) élőnek tekinthető, azaz az európai integráció újra és újra elhárította a rá fenekedő veszélyeket. *Minden jó, ha a vége jó* – tartja a mondás. Az integráció nyílt végű természete miatt viszont talán jobb William Shakespeare – a reneszánsz tetőpontján lévő Anglia nemzeti dalnoka – hasonló című drámájára gondolnunk, amelyben teljesen eltérő származású szereplők közt jön létre kikényszerített házasság, ráadásul úgy, hogy egyik fél

² Az Európai Bizottság Közös Kutatóközpontjának munkatársai bemutatták, hogy a munkatermelékenység átlagos éves növekedése viszonylag hosszú időn keresztül és valamennyi ágazatban (!) csökkent az elmúlt 50 évben az európai térségben (különösen az EU magját alkotó és ezért a mélyintegrációért leginkább felelős EU-15 csoportban). BAUER et al. 2020: 22.

³ HALMAI 2021: 540.

sem képes valamifajta közös és stabil identitássá összekovácsolni egymást; mindez az európai integrációval annyiban mutat rokonságot, hogy az integráció problémaszínművében is teljesen eltérő gazdasági és társadalmi fejlettségi szinteken lévő szereplők kényszerű együttműködése jön létre azért a magasabb rendű óhajért, hogy a kontinens ne lásson többé súlyos háborús konfliktusokat, ennek során pedig a mai napig nem alakult ki közös és stabil európai identitás.

Az integrációban részt vevő felek tehát korántsem identikusak. Ez természetes, gondoljunk csak a biológiai evolúció felismerőjeként számontartott Charles R. Darwinra, aki a populáció komplexitását is abból az egyszerű megfigyelésből vezette le, hogy nincs két olyan egyed, amely tökéletesen azonos lenne. Egyszer úgy fogalmazott, hogy „a fajok nem változtathatatlanok” (persze rögtön hozzá is tette, hogy ezt bevallani olyan, mint gyilkosságot elkövetni).⁴ A társadalmi-gazdasági élő rendszerrel, konkrétan az európai integráció komplex folyamatával foglalkozó társadalomtudósok számára ebből az adódik, hogy az integrációnak is van evolúciója, és pontosan a benne lévő egyedkülönbségek adta heterogenitás (például országok, régiók, formális és informális intézmények között megmutatkozó különbségek) alapozza meg a fejlődés és a formálódás szükségszerűségét. Ahogy a természetben is a magasabb rendű közösségi érdekek a vezérlő elv (túlélés, a faj fennmaradása), úgy a társadalmi-gazdasági rendszerben megindított integrációs folyamat vezérlő elve is magasabb szintű társadalmi cél: a kontinentális béke biztosítása, amely minden prosperitás alapja.

Az élő rendszerek evolúciója lényegében különféle válságok függvénye, amelyen keresztül megméretik az addig kifejlődött rendszer rezilienciája és továbbfejlődési képessége. Az európai integrációval foglalkozó szakirodalomban számos olyan írás van, amelynek már a címe is dedikáltan a *válaszút előtt álló európai integrációról* szól(t). Az üvöltő 20-as évek elején például már olyan krízisnarratíva született, amely a mai napig megállja a helyét. Ekkor írta ugyanis a híres bankár, Paul M. Warburg – aki az amerikai *Federal Reserve System* felállításának kezdeményezője is volt – *Europe at the crossroads* című cikkében, hogy a pénzügyi fegyelem erényét ténylegesen át kellene ültetni az európai gyakorlatba, ki kellene pukkasztani a hamis remények és illúziók buborékjait, vagyis az embereknek kollektíven és egyénileg is meg kellene érteniük, hogy nem nyújtozkodhatnak túl jövődelmi korlátjaikon, fel kellene hagyniuk azzal az ábránddal, hogy majd a külföld vagy saját államaik pénznymodái újra és újra kisegítik őket a bajból.⁵ Musto és Pinkele az 1980-as évekre megfigyelhető gyengülő integrációs szellemiségről, sőt politikai-gazdasági

⁴ DARWIN 2000.

⁵ WARBURG 1920.

válságról szólt.⁶ Meglátásuk szerint a fennálló struktúrát szétfeszítették a kihívások, minekutána új politikai agendára, minőségi változásra, evolúcióra van szükség az integrációs folyamat fenntarthatóságához. A 90-es évek közepén ugyancsak a választatasság volt terítéken Pierre Jacquet írásában, aki azt hangsúlyozta, hogy politikai és szimbolikus okokból is sokkal nehezebb lenne az integráció folytatása, ha a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) megbukna; viszont nem szabad azt remélni a GMU-tól, hogy az egyszer-mind megoldja a szociális és gazdasági problémákat, a politikai egység hiányát, Európa identitásválságát.⁷ Megint csak egy évtizeddel később az integráció- és migrációkutató Thomas Straubhaar szintén úgy érvelt, hogy az európai vezetőknek sokkal meggyőzőbben kell kommunikálniuk az európai integrációs folyamat filozófiai, érzelmi és szellemi alapjait, konkrétan pedig azt, hogy Európa a felvilágosodás eszméjének hordozója. Szerinte az integráció visszafordíthatatlan, legfőljebb megtorpanhat egy darabig.⁸ De amikor elakad, legalábbis André Sapir szerint, az ellenálló-képesség serkentésével – például a piacok rugalmasságának javításán át –, a Stabilitási és Növekedési Paktum rigorózus és konzisztens alkalmazásával az integráció folytathatóvá válik.⁹ Az integrációért való aggodás nemcsak a gazdaságtudományi és a politikatudományi diszciplína felől érkezett, hanem filozófiai, szociológiai és jogtudományi területekről is. A demokratikus berendezkedésért aggodó, korunk egyik nagy filozófusának, Jürgen Habermas munkásságának nyomdokaiba szegődő Hauke Brunkhorst például 2014-ben az eurózána válságának árnyékában arra figyelmeztetett, hogy az integrációs projekt soha nem látott veszélynek van kitéve, mégpedig legitimációs krízisről van szó.¹⁰ 2017-ben, a migrációs válság tetőpontja után, de még a Covid-19-pandémia előtt megint csak arról szóltak a diskurzusok, hogy az európai projektet egy esetleges negatív világgazdasági fordulat ismét a veszélyzónába lökheti, különösen a pénzügyi stabilitás kérdése kritikus.¹¹ A szerzőpáros szerint kérdéses, hogy fent lehet-e tartani a (mély)integrációt, vagy lesznek olyan erők, amelyek szétszakítják azt? A Nobel-díjas Jean Tirole 2018-ban a választút előtt álló európai integráció résztvevőinek azt ajánlotta, hogy ha továbbra is együtt kívánnak élni, akkor emlékeztessék magukat az európai ideára, s legyenek kedvesek kicsikével többet feláldozni szuverenitásukból.¹² Christian Breuer¹³ vagy Nicola Acocella¹⁴ szerint a 2020-as

⁶ MUSTO–PINKELE 1985.

⁷ JACQUET 1996.

⁸ STRAUBHAAR 2005; STRAUBHAAR 2015.

⁹ SAPIR 2011.

¹⁰ BRUNKHORST 2014.

¹¹ REICHLIN–REY 2017.

¹² TIROLE 2018.

¹³ BREUER 2020.

¹⁴ ACOCELLA 2020: 300.

évek kérdése az, hogy az Európai Unió visszatér-e a látszólagos nemzeti szuverenitással működő integrációs formához, vagy befejezi végre a GMU-t.¹⁵

Az európai integráció története tehát a válaszutak története. A választasság az integráció evolúciós fejlődésének része, mi több az európai integráció megteremtí a maga anomáliáit (például a bővítések, valamint a politikai, gazdasági és pénzügyi válságok megnövelték az egyes tagállamok által a közös kihívásokra adott reakciók sokféleségét, minekutána egyre inkább látótávolságba kerültek a konfliktuslehetőségek), eközben pedig a reagálási módozat a bizonyos dimenziók mentén történő mélyülés marad.

A mélyintegráció komplex rendszere és anomáliája

Korunk komplex és összefonódó társadalmi, gazdasági és környezeti kihívásai jelentős feladat elé állítják a szorosabb integráció kialakulásának otthont adó öreg kontinenst. Magunk mögött hagytuk már azt a világot, ahol a nemzetállamok nagyszabású honmentő eszméik birtokában külön-külön dolgozhattak a jól lehatárolható és lokális természetű kihívások megoldásán. Kollektív cselekvésre, mélyebb integrációs koordinációra van szükség. Az egyre szorosabb integráció (mélyintegráció) kérdése egyszerűen megkerülhetetlen.

A mélyintegráció Halmai értelmezésében a konvergencia és a reziliencia erősödésének folyamata.¹⁶ A mélyintegráció lényegét tekintve a mély piaci integráció, a tényezőmozgások liberalizálása, az egységes valutára építő monetáris integrálódás együttesére építő olyan folyamatkomplexum, amelyben konvergenciamechanizmusok és integrációs bónuszfolyamatok érvényesülnek. Az európai integrációs rendszer *dinamikájának valódi* hordozója Halmai szerint a magintegráció (azaz a bizonyos dimenziókban megvalósuló homogénebb együtt fejlődés), a mélyintegrációt pedig alapvetően *irreverzibilis* folyamatként értelmezi.

Ebből következik, hogy az európai integrációs folyamatkomplexum élő rendszer, amelyet a magintegráció és a differenciálás együttese révén létrejövő, ám a fejlődést

¹⁵ HALMAI 2017.

¹⁶ HALMAI 2021. Ha túllépünk a klasszikus makrogazdasági és egyéb mutatókra összpontosító elemzői logikán vagy a különféle nemzetközi szervezetek saját márkás fejlődés- és innovativitásméréssel kapcsolatos indikátorain, és, mondjuk, a békét tesszük meg függő változóznak, és annak a rezilienciáját nézzük, akkor igen is kijelenthető, hogy az európai integrációs projekt reziliens. Helmut Kohl is azt hangsúlyozta, hogy a fiatal generációknak nem kell soha többé háborúba menetelnie, ha és amennyiben az integráció irreverzibilis módon folytatódik tovább.

szolgáltató újabb és újabb innovatív integrációs intézményi evolúciót ígérő *heterogenitás, nem ergodikusság és irreverzibilitás* jellemez. A neves természettudós, Ilya Prigogine bemutatta, hogy a komplex élő rendszerek valójában disszipatív struktúrák: entrópiájuk folyton folyvást növekszik, távolegysúlyi helyzetben vannak, mígnem irreverzibilis minőségi/evolúciós változások sorozatán mennek keresztül.¹⁷ Ehhez az is hozzátartozik, hogy a komplex élő rendszerek elemzése vagy a befolyásolni vágyás ügybuzgalma a gazdaságpolitikán keresztül rendkívül sok bizonytalanságot rejt magában, nemlineáris tovaggyűrűző hatásokat, kumulatív okságot, a mellékhatások pozitív és negatív visszacsatolásait, mikroszinten felmerülő anomália felfokozódhat makroszintű turbulenciává, illetve, ahol a gazdaságpolitika eseményeket terem már saját be nem avatkozásával is vagy pusztán kommunikációja révén.¹⁸ Meglátásunk szerint az európai integráció is disszipatív folyamatkonfiguráció, amely komplex, nyílt, dinamikus és a különféle külső és belső folyamatok nemlineáris összjátékaként fokozatosan és irreverzibilis módon tovább képes fejlődni, illetve mélyülni.¹⁹ Ahogy Jean Monnet hitte, „[...] Európa válságokon keresztül fog igazán épülni, mint a megoldásuk eredménye”.²⁰ Felfogásunk szerint tehát a válságok nem mindenáron elkerülendők, hanem egyszersmind nélkülözhetetlenek annak a természetesebb dinamikának, amely az integrációt adja, vagyis a válságok – egyébként irreális – kiiktatásával az integrációt megszabadítanánk a tanulás és a fejlődés hajtóerejétől, szükségszerűségétől, és vélhetően még szuperkritikusabb állapot felé navigálna magát.

¹⁷ PRIGOGINE 1997.

¹⁸ A makroadatokról időről időre történő publikációja például várakozásokat alapoz meg (például az állam pénzügyi fenntarthatóságának, termelékenység potenciáljának, versenyképességének alakulásáról megalapozva némi kitekintést), amelyek döntésekhez vezetnek, amelyek kihathatnak a gazdasági rendszer egészére. Vagy ott van a kötetben is többször idézett Mario Draghi esete, aki az Európai Központi Bank elnökeként, *de jure* és *de facto* megalapozatlan ígéretet tett 2012-ben arra, hogy bármi áron megvédi az eurót, minekutána a piacok megnyugodtak. Mellesleg itt újabb érdekes kutatási terület nyílik meg, mégpedig az, hogy miképp valósul meg az európai integráció intézményi architektúrájában az úgynevezett exaptáció jelensége – amikor bizonyos intézményeket eredeti funkciójukhoz képest teljesen másra kezdenek el innovatív módon használni. De gondolhatunk a Covid-19-pandémia ellen leghathatosabbnak vélt oltakozás kapcsán arra is, hogy az egyik konkrét gyártó vakcinájával történő oltást először csak egy, majd később egyre több ország függesztette fel, dacára annak, hogy a szakma semmi ok-okozati kapcsolatot nem tárt még fel a tekintetben, hogy az adott vakcina közvetlenül okozna súlyos és életveszélyes mellékhatásokat.

¹⁹ A Halmi által is sokszor emlegetett változó integrációs geometria, illetve a gazdasági integráció együttesen túlnyúlóan komplex és hol szimmetrikusabb, hol aszimmetrikusabb kölcsönös függőségeket, kölcsönhatásokat szőtt, ami túlzottan is költségessé tenné a dezintegrálódást, ami persze a háború lehetőségének is megágyazhat. A költségszámításhoz lásd FELBERMAYR–GRÖSCHL–HELLAND 2022.

²⁰ Lásd MONNET 1978: 417–421.

A válságok egyben lehetőségek a további fejlődésre, nincs sok esély az ilyesfajta „nem normális”, azaz stresszes helyzetek elkerülésére.²¹

A komplex rendszerszemléletben értelmezett európai integráció azt vetíti előre, hogy az EU együttesen többre képes, mint a tagállamok külön-külön (Halmai ezt integrációs szinergiának hívja); de a valóságban ennél a kép árnyaltabb: ahogy azt a válságkezelés és a reformok pályája szemlélteti, az EU a gyakorlatban mégsem lehet több, mint amit a tagállamok megengednek neki. Vagyis annak pusztán hangsúlyozása, hogy az „[...] európai integráció mindenekelőtt egy gazdasági integráció”,²² harsány optimizmusnak is tűnhet, hiszen az integráció formálása és alakulása kezdetől fogva a legkülönbözőbb politikai felfogások kereszttüzében kovácsolódott. Ezen a ponton érdemes emlékeztetni arra, hogy a monetáris integrálódás felé vezető úton a projekttel kapcsolatos bizalmat újra és újra meg kellett erősíteni (például a volt német kancellár, Helmut Kohl 1996 őszén az *egység a sokféleségben* elv mentén azt ígérte, hogy az európai integráció visszafordíthatatlan lesz, viszont határozottan tagadta, hogy a nemzeti kultúrák majd az integráció centralizált szuperállamának olvasztótégelyében végeznék).

Ebből is következik, hogy az egyre szorosabban integrálódó európai társadalmi-gazdasági rendszer nem mechanikus gép, így tanulmányozásakor egyáltalán nem indokolt a kvantitatív megközelítések megszaladása, sőt, kifejezetten ellenezhető. Már csak azért sem ildomos pusztán számszaki, túlon túl merev statisztikai elemzésekre hagyatkozva narratíváinkat megtámogatni, vagy épp falszifikálni,²³ mert – ahogy azt a már idézett Ilya Prigogine bemutatta – komplex élő rendszerekben fontos az időnyíl (*arrow of time*), vagyis az időnek építő szerepe van. Ahogy a fentiekben hozott gazdaságpolitikai kommunikációval kapcsolatos utóhatások is szemléltetik, a társadalmi-gazdasági rendszerben, így a mélyintegráció fejlődésének elemzésekor is le kell számolnunk az idő kiiktatásával, az *ergodikusság* feltételezésével (mind a struktúra, mind a folyamatok változnak az időben, új konfigurációt eredményezve), ami a főáramú közgazdaságtan éltesebbnek számító alapvetése.²⁴ A múltnak erős utóhatása van. Jegyezzük meg rögvest azt is, hogy Európában sokan vagyunk, akik azt szeretnék, ha a múltnak máig tartó integrációs hatása volna! Hogy világos legyen, az Európai Unió a 20. századi történelem talán egyik legmerészebb álmának

²¹ Selye János, a stresszelmélet világhírű megalkotója úgy tartotta, hogy a stresszmentes állapot maga a halál. Nietzsche szerint is kell a rendszerben valamifajta káosz ahhoz, hogy életet adhasson egy csillagnak.

²² HALMAI 2021: 19.

²³ Ez tulajdonképp a Von Hayek-i „*scientism*” vagy a Sorokin-féle „*quantophrenia*”. VON HAYEK 1974; SOROKIN 1965: 357.

²⁴ PETERS 2019.

megvalósulási folyamata: a békének otthont adó kontinens elérése, amely minden általunk elképzelhető és azon túli prosperitásunk alapja. Az európai integráció ennél fogva – sokak hitével és elvárásával szemben – nem az édenkertet ígéri, de nem ám, még abban is lehetnek viharok; viszont az együttműködés zászlójára tűzve viszi hírül a világba a „soha többé” érzés erejét, az együtt gondolkodás és (olykor differenciált) közös cselekvés generációkon átívelő hatását. Míg a 20. század elején sokan úgy vélték, hogy az európai térségben a gazdasági integráció olyan szintre ért, hogy onnan nincs visszaút – gondoljunk csak a Nobel-békedíjas angol Norman Angell 1909-es pamfletjére,²⁵ amely *Európa optikai illúziója* címmel jelent meg –, vagyis a kölcsönös és sokszor aszimmetrikus függések okán túl nagy lenne a háborúskodások gazdasági költsége a részt vevő felek számára, így azok elmaradnak; hat évre rá egy eltévesztett útvonal Szarajevó utcáin alapot adott az I. világháború kitöréséig vezető eseményegyüttesre, egyszersmind megidézve a jól ismert pillangóhatást. Ami az időnyíl kapcsán lényeges felismerés az európai integráció alakulásának megértéséhez, az az, hogy a 20. század első felének bestiális eseményei ma már sajnos túl távolinak tűnnek a jelen generáció számára, társadalompszichológiai megfigyelés pedig, hogy az úgynevezett proszociális viselkedés – szorosabb együttműködésre és aktív civil társadalmi szerepvállalásra való hajlam – egyre jobban csökken, ahogy időben távolabb kerülünk az azt kezdetben rendkívüli módon ösztönző súlyos társadalmi tragédiáktól.²⁶ A mai kihívások rendszere azonban újfent emlékeztethet a proszociális viselkedés lehetőségére, a szorosabbá váló integrációs együttműködés szükségességére, ha és amennyiben az integráció hajtóerőinek számító magországok (kiváltképp az évszázados konfliktusairól híres Franciaország és Németország) képesek megtalálni a közös hangot, és konszenzusra jutni a kihívások kezelését illetően.²⁷ Kétségtelen, hogy ez társadalmi tanulást igénylő feladat.

Halmai Péter egyik fontos üzenete, hogy az európai integráció elviekben elő kellene hogy mozdítsa a fizikai, humán és tudástőke akkumulációját, *amely akkumuláció az integrációban erősebb, mint integráció nélkül*. Ezen keresztül az európai

²⁵ ANGELL 2017 [1909]: 142.

²⁶ Ezt mutatja be BAUER et al. 2016, de itt citálható Günter Verheugen is, aki az Európai Bizottság bővítésért felelős biztosa volt: „[...] soha többé háborút; soha többé totalitárius rezsimeket; soha többé üldöztetést! Számomra az európai integráció nemcsak egy lehetőség volt a sok közül; ez volt az egyetlen abszolút szükségszerűség.” VERHEUGEN 2002.

²⁷ Már a 2010–2015 közti időszakban sem ment ez az euró-zóna-válság kezelésekor, de képes volt az együttműködésre a Covid-19 kitörésekor. Az orosz–ukrán háború pedig radikálisan új kihívásokat teremtett, ami úgy tűnik, stimulálta a proszociális viselkedést, mert az EU-ba, annak intézményeibe és magába az integrációba vetett EU-állampolgári bizalom erősödésnek indult, mi több a közös valuta támogatottsága soha nem látott magasságba emelkedett a 2022. szeptemberi kiadású Standard Eurobarometer szerint. European Commission 2022.

integráció – mélyülésén keresztül – folyamatosan pótlólagos növekedési és fejlődési hajtóerőt szolgáltat. Integrációs szinergiáról beszélhetünk tehát Halmai szerint (különösképp az integrációban részt vevő kis, nyitott gazdaságok számára). Ebből az következne, hogy innovációs dinamizmust kellene látnunk, mégpedig nem is akármilyen módon, hanem úgy, hogy az előmozdítja a digitális és zöldebb gazdasági modellekre történő átformalódást a fenntartható fejlődési célok elérhetősége érdekében.²⁸ Az Európai Bizottság által kidolgozott *Innovation Union Scoreboard* éves jelentései azt mutatják, hogy az általános innovációs dinamizmus gyengülőfélben van Európában, még a kis nyitott tagországok esetében is (például míg 2011-ben „csak” 13 ország tartozott a mérsékelt és feltörekvő innovátorok csoportjába; addig 2022-ben már 16 ország – jellemzően a kis, nyitott gazdaságok, illetve a mediterrán térség országai).²⁹ Következésképp egyfajta mélyintegrációs misztériumról, jobban mondva anomáliáról van szó.³⁰ A kérdés már csak az, hogy valóban a mélyintegráció eddigi rendszere által kitermelt anomáliáról beszélhetünk-e, vagy adott esetben egészen más sütetű rendszerszemléletű narratíva is felépíthető az elfojtott innovációs dinamizmus kapcsán.

Az anomália új narratívája: A nagy elfojtás negligálása

Már a 2008-as pénzügyi és reálgazdasági válság is rádöbbsentette a szakma képviselőit arra, hogy közel sem értjük annyira a világgazdaságban zajló eseményeket, mint ahogy azt korábban remélni mertük. A világgazdaság színpadán zajló történetek valahol olyanok, mint William Shakespeare *Troilus és Cressidája*, amelynek cselekménye meglehetősen töredékes, telis-tele van ellentmondásokkal és súlyos diszharmonióval, minekutána rendkívül nehéz követni és megérteni. A közgazdasági kutatások törekedtek ugyan egy-egy esemény vagy egy-két rövidebb esemenylánc értő felvillantására, de egyáltalán nem vizsgálták komplexitásukat,³¹ azaz a mögöttük rejlő mélyebb rendszerkonfigurációs dinamikát, így nem elemezték a rendszeralkotó nagy hármas,

²⁸ European Commission 2023.

²⁹ A termelékenységi résről és a kis és nyitott tagországok ezirányú teljesítményproblémáiról lásd ECB 2021.

³⁰ OECD 2018; VEUGELERS et al. 2023. Az európai hőmérséklet kétszer olyan gyorsan emelkedett az elmúlt 30 évben, mint a globális átlag. Lásd WMO 2022. Mariya Gabriel, aki az EU innováció, kutatás, kultúra, oktatás és ifjúság területért felelős biztosa az Európai Bizottságban, rendre kihangsúlyozza, hogy a zöldítés és a digitalizáció, illetve az általános innovációs dinamizmus igencsak problémásan halad az EU-ban. Lásd GABRIEL 2022.

³¹ KOVÁCS 2022a: 374.

azaz az állami szektor, a reálgazdaság és a pénzügyi szektor közti kölcsönhatásokat. Ezért jó, ha a mélyintegráció kutatóját mindig jellemzi a berögződött evidenciákra folyton-folyvást rákérdező mentalitás. Ahogy Shakespeare Hektorja fogalmazott az idézett darab 2. felvonás 2. színeiben: a szerény kétely a bölcssek jelzőfénye, amellyel a legrosszabb mélyét kutathatjuk.³² Eszerint igen is tanulmányozásra érdemes a rendszerek (állam, reálgazdaság, pénzügyi szektor) közt lévő viszonyrendszer szimmetrikus jellegének megváltozása és annak felfejtése, hogy az miképp játszott szerepet a fejlett gazdaságok innovációs dinamizmusának elfojtásában (*nagy elfojtás*), azaz az általános innovációs teljesítmény inkább romló, mintsem javuló amerikai³³ és európai³⁴ tendenciájában, szélesebb látókörben a világgazdaság növekedési dinamikájában³⁵ a 60-as évek vége óta tartó romló tendenciában.

Ha az említett három nagy rendszerkomponens alkotta konfigurációban megvizsgáljuk a messzebbre nyúló instabilitási vonalakat, akkor beláthatóvá válik, hogy a *nagy elfojtás* mögött munkálkodó tektonikus mozgások egyik meghatározó mozzanata a mélyintegrációval párhuzamosan *táguló pénzügyi univerzum*,³⁶ amely jószerivel kiutasította önnön tudatából a kockázatot vagy a fájdalmas bukás lehetőségét rejtő reálgazdaságot, elfojtván így annak dinamikáját, minekutána az eleve túlterheltté váló állami szektornak kell(ene) még nagyobb szerepet vállalnia az általános innovációs dinamizmus – így sajátjainak is – kultiválásában.³⁷ Minden adott tehát a shakespeare-i végkifejlethez, amikor is az állam túlterheltsége okán egyre cselekvőképtelenebb, a pénzügyi univerzum tágulásának dimenzióját nem kezelő mélyintegrációban a reálgazdaság súlyos torzítások okán egyre erőtlenebb, míg a pénzügyi szektor magába kódolja³⁸ a következő válság eljövételének lehetőségét.

A 2008-as pénzügyi és reálgazdasági válság óta napjaink fejlett gazdaságait egyfajta konstans válságkezelés-tudat hatja át. Ezt a 2019-es pandémia sem írta fölül. Sőt, a foganatosított nemzeti és szupranacionális gazdaságpolitikai intézkedések a kereslet feltámasztásának, vagyis a recesszió elkerülésének jegyében fogantak, és jelentős élnéktési programok formájában öltöttek testet (például mennyiségi csillapítás, fiskális transzferek stb.).

³² Szabad fordítás az angol verzió alapján. Fejes István fordításában ez így hangzott: „míg a szerény megfontolás egy oly kutasz, a mely a seb mélyére száll.” SHAKESPEARE [a]: 2. felvonás, 2. szín.

³³ GORDON 2012.

³⁴ KELLY 2016.

³⁵ SUMMERS 2016.

³⁶ KOVÁCS 2022b.

³⁷ A pénzügyi integráció az EU-ban (és az eurózónában) kimagaslóan töredezett, ami könnyedén válhat rendszerkockázattá. BORGIOI et al. 2020.

³⁸ ROGOFF 2023.

A *nagy elfojtás* tehát részben abból adódik, hogy az élénkítési programok óriási államadóssághoz vezettek (és vezetnek), amely korlátozza az államok és a magán-szektor kapacitását, a fenyegető és potenciálisan ellenőrizhetetlen infláció pedig további bizonytalanságokat injektált az emberek mindennapi életébe, valamint a közelmúltban nem tapasztalt piactorzító hatásokat váltott ki, amelyek révén életben tudtak maradni valójában versenyképtelen zombicégek is (azaz elterjedt a zombisodás a cégek és a banki tevékenységek terén is). A zombisodás az európai integrációban csak tovább fokozza az amúgy is meglévő mag-periféria viszonyrendszerek közti szakadékokat (jellemzően nagyobb a zombicégek aránya a dél-európai mediterrán térség országaiiban stb.),³⁹ ebből a szempontból károsan érinti a mélyintegráció dinamizmusát. E folyamatok konfigurációjával még nem foglalkoztak a szakirodalomban, holott ez a konfiguráció az, amely elfojtja a reálgazdaság innovációs dinamizmusát, ami a termelékenység vérszegény növekedésében és gyengébb innovációs teljesítményében tükröződik (például 2017-ről 2020-ra a munkatermelékenység az OECD-országokban 1,5%-ról 1,1%-ra csökkent; az eurózónában szinte stagnált, 2018-ban 0,2% volt; papíron jól néztek ki a számok, úgymint a K+F-kiadások növekedése, a kockázati tőkére jelentkezők aránya, ahogyan azt a 2021-es *Global Innovation Index* sugallja, de a társadalmi-gazdasági innovációs dinamizmus valódi pozitív lendület nélkül maradt).

Emellett egy hosszú távú rendszerszintű trend is aláássa a reálgazdasági innovációs dinamizmust, amely folyamatkomplexum diagnosztizálása és analízisa rendre kimaradt az európai integrációt ilyen-olyan elemzési keret mentén vizsgáló munkákból. Ilyen, hosszabb távú kúszó jelenség a pénzügyi szféra elszakadása a reálgazdaságtól, vagyis a túlzott finanszírozás, az eszközalapú gazdasági rendszerek létrejötte. Napjaink rendkívül érdekes paradoxonja ugyanis, hogy minden érzékelhető és jól dokumentált helyi és globális kihívás ellenére – kezdve a 2008-as pénzügyi és gazdasági válság utóhatásaival, beleértve az euróövezeti válságot, az európai integrációs folyamat egészének fenntarthatóságát veszélyeztető újra és újra fellángoló populizmust, szécesszionizmust és nacionalizmust, az eredetileg az Egyesült Államok és Kína közötti, de mára már sok más országot is érintő kereskedelmi háborút, a migrációs és a Covid-19-válságot, a katonai konfliktusokat, a hatalmasra duzzadó és médiavisszhangot kapó üzleti botrányokat (például Wirecard, Luckin, Archegos Capital stb.) – a pénzügyi szektor mintha rezisztens maradt volna. Példának okáért az S&P500 az elmúlt 5 évben 40%-kal nőtt, az elmúlt 12 hónapban (2022. január – 2023. január) visszaesett ugyan 16%-kal, de ezt a visszaesést főleg a 2022-es év első fele okozta, a második 6 hónapban csupán 0,11%-kal mérséklődött. Anomália tehát,

³⁹ LOPEZ-GARCIA – SETZER – BARRELA 2023.

hogy elméletileg adott egy hatékony pénzügyi közvetítőrendszer, ennek ellenére a gazdasági növekedés az európai mélyintegráció rendszerében nem lett fenntarthatóan magasabb, nem lett inkluzívabb, de még csak áthatóbban zöldőbb sem (például a banki hitelkihelyezés aránya az 1990-es évektől kezdve csökken a nem pénzügyi vállalkozások esetében, amelyekről elsődlegesen várnánk az innovatív ötleteken és fejlesztéseken keresztül fel-felsejlő termelékenységi dinamikát; miközben az ingatlan- vagy pénzügyi eszközpiacon működő cégek terén tovább nőtt a volumen).⁴⁰ Vagyis ez a pénzügyi rendszer valójában a reálgazdaság (és az államok) trójai falova, a mélyintegráció rendszeréből kihagyott és ez idáig kezeletlen dimenzió. S bár való igaz, hogy az úgynevezett ciklikus konvergencia koncepciójának hívei – Halmai Péter is ennek tekinthető – akár üdvözlendőnek is vélhetik az így elfojtottabbá lett általános innovációs dinamizmust (mert hiszen ennek révén nem keletkeznek nagy eltérések az EU tagországi konjunktúraciklusai között), az integráció fenntarthatóságát meghatározó társadalmi bizalmat ez negatívan érinti.

A mélyintegráció evolúciós kutatási programja felé

A mélyintegráció fejlődésében nagy szerepet játszó szupranacionális gazdasági kormányzás előtt ott a lehetőség, hogy a rendszerek közti harmonikus viszony helyreállításával segítse a Halmai által is emlegetett integrációs szinergiahatást, serkentsen a fizikai, humán és tudástőke akkumulációját, stimulálja a reálgazdasági innovációs dinamizmust, ezen keresztül fenntarthatóvá tegye az integrációt. Ezen a ponton a neves francia filozófus, August Comte, aki a 19. századi európai társadalom újjászervezésének tárgyában is sokat írt, két megállapítása lehet fontos az európai mélyintegrációs paradigmával kapcsolatos kutatások során. Az egyik, hogy az államok történeti konstrukciók (az 1500-as évek előtt nem léteztek), és nincs alapunk azt feltételezni, hogy az európai államok külön-külön örök életűek lennének. Evolúciónk van és lesz, ami már implicite utal a szupranacionális megközelítés lehetőségére. A másik igen fontos megállapítása az volt, hogy az intézmények tekintetében tisztában kell lennünk azzal, hogy azok minden korszakban pontosan olyan tökélyre tudtak csak emelkedni, amilyen a civilizáció akkori állapotával egybefért.⁴¹ Ebből is kisüt a rendszerszemléletben való gondolkodás, nevezetesen, hogy az intézményi evolúció (formális és informális intézmények, beleértve a pénzügyi intézményeket is)

⁴⁰ BEZEMER et al. 2023.

⁴¹ COMTE 1979: 427.

nem önmagában értelmezhető, annak értelmezése, formálása és értékelése a pozitív és negatív visszacsatolásokkal és a kulturális evolúcióval tarkított viszonyrendszerek együttes figyelembevételével kísérlelhető meg a legtermékenyebb módon.

Persze, a bevezetőben megidézett darwini gondolatok teljes körű alkalmazása az integráció tanulmányozása során tévútra vihet, hiszen az integrációs intézmények evolúciójában nem a véletlenek játszanak meghatározó szerepet – mint például a biológiai mutáció során –, hanem a tudatos kollektív döntések (amelyek az adott pillanatban rendelkezésre álló információk és ismeretek fényében akár racionálisnak is tűnhetnek, de később a folyamatok komplex összjátékaként a választók által „rossz” eredményre vezettek). Irányított evolúcióról beszélhetünk tehát, amelyet a kihívások természete és az uralkodó kultúra, az elfogadott erények határoznak meg (például a klímasemleges növekedési pálya távlatos missziója irányított kutatási-fejlesztési és innovációs szakpolitikát eredményez bizonyos területek evolúcióját jobban felkarolva, míg másokat háttérbe szorítva stb.).

A darwini gondolatok átültetése rávilágít arra, hogy az információ, a tudás létrejötte és áramlása, valamint társadalmi tanuláson keresztüli alkalmazása óriási szereppel bír nemcsak a biológiai evolúcióban, de az emberi társadalmakban és szerveződésekben, így az európai integráció komplex folyamatában is (például innovatív ötletek, piacositott innovációk létrejötte és diffúziója kapcsán, amelyek kritikus tömege megindítja az egész rendszer átprogramozását, minőségi strukturális váltását; kihívásokra adott intézményi módosulások és újabbak létrehozása stb.). Darwin elvi hármasa, vagyis a variáció, a szelekció és a replikáció/reprodukciónak hatékonyabb elemzői szempontrendszert kínál, és ezáltal jobb kérdésfeltevésekhez vezethet az integráció elméleti és empirikus kutatásánál.⁴² Az intézmények nagy választéka jött létre az integráció során (*great variation*), ennek a fennmaradása és reprodukciója is hozzájárul az integráció irreverzibilis természetéhez, miközben persze a krízishelyzetek során a darwini szelekció elve is érvényesül (amelyben az átpolitizáltság – amit Halmai is rendre kihangsúlyoz – igen jelentős). Ezért gondolnánk azt, hogy a mélyintegrációs paradigma további finomításának részét képezheti az evolúciós szemlélet konkrétabb bekapcsolása. Annál is inkább, mert a magintegrálódásért felelős, már létező, de funkciójában részben módosuló, illetve teljesen új funkciókkal újonnan létrejövő intézmények *egyre bonyolultabb hálózatokba ágyazottsága* határozza meg a mélyintegráció jövőjét, nem pedig az egyes partikuláris intézmények sorsa. Nem beszélve arról, hogy ezekre oda-vissza hatnak a hiedelmek, a vallott értékek és a kultúra egyéb aspektusai.⁴³ Külön kutatási programot lehetne szentelni annak a kérdésnek a vizsgálatának, hogy például miképp is vannak jelen a mélyintegráció

⁴² Az intézményi iskola megújulásában (CSABA 2021) ez a kiegészítés teljesen adekvátnak hat.

⁴³ MOKYR 2016: 400.

intézményi konstellációjában azok az *erények*, amelyekről már a görögök óta tudjuk, hogy azok alapján hozunk létre, tartunk fenn, szüntetünk meg vagy módosítunk intézményeket és szervezeteket.⁴⁴ Ilyen a *prudencia* (amely eredetileg az arbitrázslehetőségek jelen idejű és önérdékű kiaknázásának, a profit maximalizálásának szellemisége), a *kurázsi* (a változás- és kockázatvállaló kihíváskeresés szinonimája), az *igazságosság* (a becsületesség és a másokkal való tisztességes bánásmódra utal) és a *mértékletesség* (amely az öngondoskodás, az önkontroll és a távlatibb tervezés megtestesítője). Az általunk hangsúlyozott folyamat, azaz a pénzügyi univerzum reálgazdaság kárára történő kitágulása kapcsán is vizsgálható erényekről van szó. A prudencia kapcsán elmondható, hogy a jelenbeli nagyobb haszon preferálásának rendszerszintűsége jelentkezett a reálszektor és a pénzügyi szektor közti harmónia megbomlásával, a tőkebefektetések lettek dominánsan a preferáltak a reálgazdasági beruházások helyett. A kurázsi kérdése ott merül fel, hogy a pénzügyi rendszer túlterjeszkedése és a reálgazdaság háttérbe vonulása okán a nagyvállalati dominancia erősödött, minekutána torzult a piacok megtámadhatósága, illetve meggyengült az intenzív verseny szelekciós mechanizmusa is. Az igazságosság szintén problémássá vált a progresszív adórendszerek tudatos leépítése okán, ami az egyenlőtlenségek növekedéséhez, a pénzügyi rendszer túlburjánzásához vezetett, s kikezdte az államháztartások fenntarthatóságát is a jövő nemzedék kárára. A mértékletesség is sérült, amit a magán- és állami szektorok rendszerkockázat-növelő eladósodási trendje is jól szemléltet.

Hiányosságokkal, de gyakorlatilag mindegyik ott van az európai integráció intézményi evolúciójában: a prudencia például ott, hogy a pénzügyi dereguláció folyamatának ellensúlyozása mint fontos dimenzió kimaradt a mélyintegrációs evolúcióból, és így a pénzügyi univerzum túlterjeszkedett a reálgazdaságon, elfojtva annak innovációs dinamizmusát; az igazságosság például ott, hogy a magintegráció nem volt képes elegendő húzóerőt kifejteni ahhoz, hogy a jó kormányzás alapelvei ne torzulhassanak néhol illiberális irányba;⁴⁵ a kurázsi például ott, hogy nem sikerült a GMU-ban a kockázatmegosztás intézményi kereteit létrehozni,⁴⁶ ezen keresztül az általános bizalmatlanság csak rombolja a kockázatvállaló innovációs attitűdöt; a mértékletesség pedig például ott, hogy a fiskális keretrendszer inkonzisztens alkalmazása előbb megteremtette a bizalmi válságot, majd azon keresztül a szabálykerülés kultuszát, a keretrendszer változásai viszont nem követték a valós folyamatokat, így az európai integráció fiskális intézményi alapjai nem voltak elégségesek ahhoz, hogy csökkenő irányba tereljék az adóssághoz kapcsolódó kockázatokat, hogy

⁴⁴ McCLOSKEY 2007: 634.

⁴⁵ BERTONCINI–REYNIÉ 2021.

⁴⁶ LARCH et al. 2023.

foglalkozzanak az állami beruházási és stabilizációs szükségletekkel (a Covid–19, az orosz–ukrán háború árnyékában), és nagyobb nemzeti felelősségvállaláshoz vezessenek. A mélyintegrációban az említett erőnyeket nem külön-külön, hanem rendszerszemléletben érdemes makro- és mikroszinten kultiválni (ez a hatalmi aszimmetria tompulását is igényli).⁴⁷ Ellenkező esetben soha nem alakul ki a tagok *integrációs mentalitása*,⁴⁸ csak a jól ismert optimalizációs csapdák merülnek fel.⁴⁹

Zárszó helyett

Írásunk tanulsága szerint előremutató lehet annak vizsgálata, hogy a mélyintegrációs intézmények finomhangolása az általunk említett erőnyek mentén történik-e, avagy sem; illetve hogy hogyan érinti ezen intézményileg kódolandó erőnyek kiegyensúlyozott érvényre jutását az állam, a reálgazdaság és a pénzügyi univerzum megtört harmóniája.⁵⁰ Az erőnyek alapján működhet jól egy intézmény és annak mélyintegrációs rendszere is. A jó intézmény nem önmagában jó, hanem arra a kontextus teszi képessé, és a kontextust teheti jobbá. Az európai integrációs kontextus pedig sok tekintetben heterogén. A bevezetőben említett shakespeare-i problémaszínmű, a *Minden jó, ha vége jó* egyik sorát parafrázálva azt mondhatjuk, hogy: az integráció szövete vegyes fonálból áll össze [...]: erőnyeink elbíznák magukat, ha hibáink nem ostromoznák őket; és bűneink kétségbeesnének, ha erőnyeink nem becéznék őket.⁵¹ Az ilyesfajta vizsgálódáshoz rendszerszemléletre van szükség, ami arra is figyelmeztethet, hogy nem szabad alábecsülnünk bizonyos folyamatok jelentőségét (például a pénzügyi szféra és a reálgazdaság megtört harmóniáját), mert hosszabb instabilitási vonalakat is rejthetnek. Az általunk elmondottak szerint a pénzügyi univerzum tágulásának kérdése valamilyen módon a magintegráció dimenzióbővítését igényli. Hogy ez valóban megvalósul-e, talán abból is sejthető, hogy Halmai maga is kiemeli: a mélyintegráció eddigi történelmi tapasztalatunk szerint mindig utat tör.⁵² *A mélység tehát az európai integráció fennmaradásának titka.*⁵³ S tegyük csak hozzá: a rivalizálás és a töredezettség, az egyenlőtlenségek, a heterogenitás mindig

⁴⁷ MAGONE–LAFFAN–SCHWEIGER 2018: 340.

⁴⁸ Most nem a CZEGLÉDI et al. 2021-féle *mentalitásról* (piacbarátiságról) beszélünk, hanem az integráció eszmeiségével való azonosulásról.

⁴⁹ WINTERS 2019.

⁵⁰ KOVÁCS (Megjelenés előtt).

⁵¹ Az eredetit lásd Shakespeare 1982: 115. (4. felvonás, 3. szín.)

⁵² HALMAI 2021: 413.

⁵³ „*Simán folyt a víz, hol mély a folyó.*” SHAKESPEARE [b]: 2. rész, 3. felvonás, 1. szín.

is Európa különös ismertetőjegyének számított – ami egyébként a felvilágosodás, a reneszánsz melegágyaként szolgált –, a jelenlegi konstellációban ezért továbbra is bízhatunk abban, hogy az integráció kész fejlődni, evolúciója immár elkerülhetetlen. Következésképp a Halmi-féle mélyintegrációs paradigma dimenzióinak kitérítése, a komplex rendszerekkel kapcsolatos vizsgálódások és az evolúciós intézményi megközelítés alkalmazása további érdekes és értékes kutatási programot kínál.

Felhasznált irodalom

- ACOCCELLA, N. (2020): *The European Monetary Union: Europe at the Crossroads*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/9781108892858>
- ANGELL, N. (2017) [1909]: *Europe's Optical Illusion*. London: Forgotten Books.
- BAUER, P. et al. (2020): *Productivity in Europe. Trends and Drivers in a Service-based Economy*. Online: <https://doi.org/10.2760/469079>
- BEZEMER, D. et al. (2023): Credit Policy and the „Debt Shift” in Advanced Economies. *Socio-Economic Review*, 21(1), 437–478. Online: <https://doi.org/10.1093/ser/mwabo41>
- BERTONCINI, Y. – REYNIÉ, D. (2021): The Illiberal Challenge in the European Union. In SAJÓ, A. – UITZ, R. – HOLMES, S. (szerk.): *Routledge Handbook of Illiberalism*. 1. kiadás. New York – London: Routledge, 822–839. Online: <https://doi.org/10.4324/9780367260569-59>
- BORGIOI, S. et al. (2020): European Financial Integration During the COVID-19 Crisis. *ECB Economic Bulletin*, (7).
- BREUER, Ch. (2020): Europe at the Crossroads. *Intereconomics*, 54, 130–131. Online: <https://doi.org/10.1007/s10272-019-0807-2>
- BRUNKHORST, H. (2014): Europe at Crossroads: Between the Kantian Mindset of Democratic Capitalism and the Managerial Mindset of Capitalist Democracy. *Archiv des Völkerrechts*, 52(1), 25–48. Online: <https://doi.org/10.1628/000389214X14056754359464>
- COMTE, A. (1979): *A pozitív szellem – két értekezés*. Ford. Berényi Gábor. Budapest: Magyar Helikon.
- CSABA L. (2021): Az intézményi gazdaságtan megújulása. *Közgazdasági Szemle*, 68, 14–31. Online: <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2021.1.14>
- CZEGLÉDI, P. – LIPS, B. – NEWLAND, C. (2021): The Economic Mentality of Nations. *CATO Journal*, 41(3), 657–689. Online: <http://dx.doi.org/10.36009/CJ.41.3.10>
- DARWIN, Ch. (2000): *Life and Letters of Charles Darwin — Volume 2*. Online: <https://www.gutenberg.org/ebooks/2088>
- ECB (2021): *Key Factors Behind Productivity Trends in EU Countries*. European Central Bank, Occasional Paper Series, no. 268. Online: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpops/ecb.op268~73e6860c62.en.pdf>
- European Commission (2022): *Standard Eurobarometer – Summer 2022*. Brussels: European Union. Online: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2693>
- European Commission (2023): *R&I Contribution to the Achievement of the Sustainable Development Goals (SDGs), Elaboration of Specific Topics*. Brussels: European Union. Online: <http://dx.doi.org/10.2777/224833>

- FELBERMAYR, G. – GRÖSCHL, J. K. – HELLAND, I. (2022): Complex Europe: Quantifying the Cost of Disintegration. *Journal of International Economics*, 138. Online: <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2022.103647>
- GABRIEL, M. (2022): Viewpoint: We Must Foster Innovation Cohesion Across Europe. *Science|Business*, 2022. szeptember 7. Online: <https://sciencebusiness.net/widening/viewpoint/viewpoint-we-must-foster-innovation-cohesion-across-europe>
- GORDON, R. J. (2012): Is U.S. Economic Growth Over? Faltering Innovation Confronts the Six Headwinds. *NBER Working Paper*, no. 18315. Online: <https://doi.org/10.3386/w18315>
- HALMAI P. (2017): Új geometria: „teljes” Gazdasági és Monetáris Unió? A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban. *Magyar Tudomány*, 178(1), 6–17.
- HALMAI P. (2021): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómija*. Budapest: Akadémiai. Online: <https://doi.org/10.1556/9789634545569>
- JACQUET, P. (1996): European Integration at a Crossroads. *Survival: Global Politics and Strategy*, 38(4), 84–100. Online: <https://doi.org/10.1080/00396339608442884>
- KELLY, E. (2016): Europe is Becoming Less Innovative, Says Scoreboard. *Science|Business*, 2016. július 14. Online: <https://sciencebusiness.net/news/79868/Europe-is-becoming-less-innovative%2C-says-scoreboard>
- KOVÁCS, O. (2022a): *Complexity Economics: Economic Governance, Science and Policy*. New York – London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781003288398>
- KOVÁCS, O. (2022b): Zombification and Industry 4.0 – Directional Financialisation against Doomed Industrial Revolution. *Social Sciences*, 11(5). Online: <https://doi.org/10.3390/socsci11050218>
- KOVÁCS, O. (Megjelenés előtt): *Reversing the Great Suppression – Unleashing Catalytic Public Sector for Innovation Dynamism*. Budapest: Ludovika.
- LARCH, M. et al. (2023): *Risk Reduction Vs Risk Sharing: A Sticking Point in the Ongoing Review of the EU Fiscal Framework?* SIERF Policy Note, no. 297.
- LOPEZ-GARCIA, P. – SETZER, R. – BARRELA, R. (2023): How High Corporate Debt Stifles Investment. *European Central Bank*, 2023. január 18. Online: <https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2023/html/ecb.blog230118~oeb37005b7.en.html>
- MAGONE, J. – LAFFAN, B. – SCHWEIGER, Ch. (2018): *Core-periphery Relations in the European Union Power and Conflict in a Dualist Political Economy*. London: Routledge.
- McCLOSKEY, D. N. (2007): *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce*. 1. kiadás. Chicago: University of Chicago Press. Online: <https://doi.org/10.7208/chicago/978022656673.001.0001>
- MOKYR, J. (2016): *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press. Online: <https://doi.org/10.1515/9781400882915>
- MONNET, J. (1978): *Memoirs*. Ford. Richard Mayne. Garden City, NY: Doubleday.
- MTA 1825 [@MTA1825] (2022): Halmai Péter székfoglaló előadása (2022. 10. 13.). *YouTube*, 2022. december 7. Online: <https://www.youtube.com/watch?v=6mil2THjBYo&t=13045>
- MUSTO, S. A. – PINKELE, C. (1985): *Europe at the Crossroads*. New York: Praeger.
- OECD (2018): *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Paris: OECD. Online: <https://www.oecd.org/social/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility-9789264301085-en.htm>
- PETERS, O. (2019): The Ergodicity Problem in Economics. *Nature Physics*, 15, 1216–1221. Online: <https://doi.org/10.1038/s41567-019-0732-0>
- PRIGOGINE, I. (1997): *The End of Certainty. Time, Chaos, and the New Laws of Nature*. New York: Free Press.
- REICHLIN, L. – REY, H. (2017): Europe at the Crossroads. *London Business School Review*, 28(2), 7–9. Online: <https://doi.org/10.1111/2057-1615.12165>

- ROGOFF, K. (2023): The Looming Financial Contagion. *Project-Syndicate.org*, 2023. január 2. Online: <https://www.project-syndicate.org/commentary/looming-financial-crisis-2023-rising-interest-rates-by-kenneth-rogoff-2023-01?barrier=accesspay>
- SAPIR, A. (2011): European Integration at the Crossroads: A Review Essay on the 50th Anniversary of Bela Balassa's Theory of Economic Integration. *Journal of Economic Literature*, 49(4), 1200–1229. Online: <https://doi.org/10.1257/jel.49.4.1200>
- SHAKESPEARE, W. (1982): *Minden jó, ha vége jó*. Ford. Györy Vilmos. Budapest: Európa – Magyar Rádió és Televízió.
- SHAKESPEARE, W. [a]: *Troilus és Cressida*. Ford. Fejes István. Online: <https://mek.oszk.hu/04500/04581/html/magyar.htm#d1e14796>
- SHAKESPEARE, W. [b]: *VI. Henrik*. Ford. Lőrinczy (Lehr) Zsigmond. Online: <https://mek.oszk.hu/04600/04612/html/2/magyar.htm>
- SOROKIN, P. A. (1965): *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences*. Gateway edition. Chicago: H. Regnery.
- STRAUBHAAR, Th. (2005): Europe at the Crossroads. *Intereconomics*, 40(3), 118–119. Online: <https://doi.org/10.1007/s10272-005-0143-6>
- STRAUBHAAR, Th. (2015): Towards a European Refugee Policy. *Intereconomics*, 50(5), 238–239. Online: <https://doi.org/10.1007/s10272-015-0549-8>
- SUMMERS, L. (2016): The Age of Secular Stagnation. *Larrysummers.com*, 2016. február 17. Online: <http://larrysummers.com/2016/02/17/the-age-of-secular-stagnation/>
- TIROLE, J. (2018): Europe at the Crossroads. In TIROLE, J. (2018): *Economics for the Common Good*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 265–295. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctvc77hng>
- VERHEUGEN, G. (2002): *European Integration is Not About Changing the Past But About Shaping the Future* (SPEECH/02/147). Prague: Charles University Faculty of Social Sciences.
- VEUGELERS, R. et al. (2023): The Green and Digital Twin Transition: EU vs US Firms. *Intereconomics*, 58(1), 56–62. Online: <https://doi.org/10.2478/ie-2023-0010>
- VON HAYEK, F. A. (1974): *The Pretence of Knowledge*. Lecture to the memory of Alfred Nobel, December 11, 1974. Online: www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1974/hayek/lecture
- WARBURG, P. M. (1920): Europe at the Crossroads. *Political Science Quarterly*, 35(4), 601–620. Online: <https://doi.org/10.2307/2142429>
- WINTERS, J. (2019): Escaping Optimization Traps: The Role of Cultural Adaptation and Cultural Exaptation in Facilitating Open-Ended Cumulative Dynamics. *Palgrave Communications*, 5. Online: <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0361-3>
- WMO (2022): Temperatures in Europe Increase More than Twice Global Average. *World Meteorological Organization*, 2022. november 2. Online: <https://public.wmo.int/en/media/press-release/temperatures-europe-increase-more-twice-global-average>